

Рідкісне фото

Лариса Мірошниченко

“СЕ ОЧІ З ІНШОЇ КРАЇНИ...” (З ЕТЮДІВ ПРО ФОТОГРАФІЇ АРХІВУ КОСАЧІВ)

Три миті склали цілісний останній фотопортрет Лесі Українки – унікальний портрет у русі. На ньому закарбовано духовний зір, що відбиває найвищої міри самопізнання.

Ключові слова: фотомить, портрет, очі, самопізнання, духовний зір.

Larysa Miroshnychenko. “Those are the eyes from the other country...” (From the series of sketches about the photos from the Kosachs’ archives)

Three snapshots made out the last photographic portrait of Lesia Ukrayinka – this unique picture in motion. It is bears an imprint of the spiritual insight that reflects the highest state of self-discovery.

Key words: snapshot, portrait, eyes, self-discovery, spiritual insight.

Численні фотопортрети Лесі Українки як єдина цілість – цей візуальний літопис плинності її зовнішнього образу, закарбованих виявів її душі та духу – чекають спостережливого і вдумливого дослідника.

Один з портретів видається унікальним. Портрет у русі. Три фотомиті, схоплені, найімовірніше, на часовій відстані одна від одної також у єдину мить. Не випадково “Список фотографій зі збірки родини Косачів”¹¹ (складений сестрами письменниці) послідовно зафіксував за номерами 77–79 ці три фотомоменти. За №77 читаємо просторий опис: “Леся Українка. Останнє в житті Лесі Українки фото. Знімав кузен Лесі Юрій Тесленко-Приходько. 6. 5. 1913 р. у Києві у мешканні Лесиної матері на Мар[іїно]-Благовіщенській 101. Будинок Лаврент[ь]єва. Ориг[інальне] фото розм[іром] 8,5x6,5”. За №78 написано коротко: “Леся Українка. Знято тоді ж, як і №77, тільки інша поза”; за №79: “ <...> тільки знов інша поза”.

Скільки кадрів зробив того травневого дня Ю. Тесленко-Приходько, фотографуючи письменницю, невідомо. Але точно відомо, що три фотопортрети він схвалив і сама письменниця також “находила сі знімки вповні влучними” [3, 292]. Родичі одразу якось особливо вирізнили їх серед інших портретів Лесі Українки. Очевидно, не тільки тому, що любительські фотографії були “незвичайно гарні по техніці” (К. Квітка) [3, 292]. Головне – знімки позначені якоюсь особливою значущістю. Цей глибинний зміст фотообразу справді якось гостро й бентежно відчуваєш, споглядаючи поволі рухливу низку трьох миттєвостей. Хоча висловити це відчуття майже неможливо.

У вересні 1913 року вже були готові кліше фотопортретів у друкарні В.С.Кульженка; один з них Олена Пчілка та Ольга Косач-Кривинюк вибрали для першого книжкового видання “Лісової пісні”.

Численні репродукції трьох знімків, як правило, подаються у виданнях із суттєво обрізаним зображенням. А зіставлення репродукцій виявляє ще більшу прикрість: “ретельне” ретушування нерідко доходило до викривлення самого

¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Фонд 107. – Од. зб. 159. – Арк. 6. Далі зазначатиму в тексті: ІА. – Ф. – Од. зб.

виразу обличчя. Тому так важливо було глянути на оригінали унікального рухливого фотопортрета і спробувати “прочитати” його візуальний текст...

На жаль, у фонді Лесі Українки Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка немає оригіналів цих любительських портретів саме того розміру, який зафіксований у родинному “Списку...”: 8,5x6,5см. Зате збереглися два з трьох знімків (на напівматовому папері), зроблені, за всіма ознаками, у травні 1913 року (ІЛ. – Ф. 2. – Од. зб. 1424, 1425). На думку фотомайстра²², це саме ті портрети, які надіслав для кліше автор Ю. Тесленко-Приходько на прохання О. Косач-Кривинюк (її листи: ІЛ. – Ф. 28. – Од. зб. 998, 999). До того ж у фонді письменниці зберігається також літографія одного з цих двох портретів, що прикрашає першу посмертну книжку Лесі Українки – “Лісову пісню” 1914 року (ІЛ. – Ф. 2. – Од. зб. 566).

Третій фотопортрет (очі дивляться в об’єктив) у фонді Лесі Українки існує лише в недосконалій копії (ІЛ. – Ф. 2. – Од. зб. 564). Та є його оригінал у фонді Музею Лесі Українки в Києві (МЛУ. – КН–2394. – ФО–264). Щоправда, це давнє любительське фото має розмір 9x12см. Як бачимо, воно також різниться із зафіксованим у “Списку...”. Однак і нотатка на звороті про те, що фотографія надійшла з архіву М. Старицького, і майстерно виконана її репродукція в упорядкованому музеєм альбомі [5, 152] засвідчують: ідеться про оригінал одного з трьох знімків, котрі складають цей неповторний триєдиний фотопортрет письменниці, уся динаміка якого – в очах...

Дуже важливим у спогляданні видавалося уточнення часової послідовності знімків: психологічний зміст переливався з одної миті в другу, у третю, накладався на попередній “текст” обличчя і, закарбований у фотокадрах, безперечно, прояснювався в цій достовірній послідовності. Рух погляду на знімках підказав найбільш імовірну хронологію трьох фотомитей: від майже заплющених очей – до напіврозплющених і до широкого погляду в об’єктив з поворотом голови. Саме такі природні ознаки “пробудження” зазвичай супроводжують процес активізації під час фотографування... Отже, рух портрета, найвірогідніше, – від прикритих очей до прямого погляду в об’єктив.

Окиньмо якомога одномоментнішим загальним поглядом статичну фігуру на всіх трьох кадрах. Письменниця сидить у правому кутку дивана, прикритому звичною для неї з дитинства українською плахтою, що суцільним килимком спадає на диван із прикрашеної нею стіни. Рівний стан спирається на диванні подушки. Світла блуза з фактурним квітковим малюнком (який, до речі, можна роздивитися лише на оригіналах) оздоблена колом через плечі пишною оборкою; прямий комірець увиразнений під шиєю легкою фігурною брошкою. Гладенько зачісане вгору волосся трохи прикриває вуха.

І тонка права рука на останньому фотокадрі (анфас) на рівні поясу з легко стисненими пальцями: характерна поза на багатьох фотографіях Лесі Українки.

Ця спільність трьох фотознімків виразно констатується й мимоволі забувається. Увагу цілковито приковує до себе обличчя...

Перша фотомить (ІЛ. – Ф.2. – Од. зб. 1425).

Спокійне обличчя з поглядом, зверненим донизу. Важкі повіки прикрили очі. Без них – цього “дзеркала душі” – відкрито “говорить” страдницьке лице: запалі вилиці і стримуваний “тягар” у дугах навколо білих стиснутих уст.

Можливо, цей фотокадр, зроблений кузенком, узагалі не був помічений письменницею.

²² Висловлюю вдячність Сергію Гавришкевичу за надану вичерпну консультацію.

За два місяці до смерті хвороба ламала й мучила її.

І все ж із високого відкритого чола, з розгладженої лінії брів і носа, та й від заглиблених прикритих очей плететься внутрішній спокій, зосередженість думання.

Звернення до глибин своєї самоті. Непереборна мова внутрішнього виміру, внутрішнього пізнання самої себе. На обличчі проступає душа...

Її "печать" з плином років дедалі чіткіше освітлювала зовнішній образ Лесі Українки. Люди зафіксували духовну магію її лиця й усієї постаті.

Людвіг Якобовський у кінці травня 1899 року відвідав письменницю в берлінській клініці. Про своє враження писав одразу (2. 06. 1899 р.): "На отомані застав струнку, терпінням обтяжену даму, якої обличчя так сильно оживлене внутрішньою духовністю, що вона виглядає прямо красиво" [4, 492].

Іван Сагатівський (у листопаді 1899 року побачив Лесю Українку в Києві в помешканні Старицьких): "<...> неземна хрупка істота, не красива, але на диво чарівна, з глибокими, наче море, очима <...>" [8, 300].

Всеволод Чаговець (7 жовтня 1899 року слухав поетесу в концертній залі Літературно-артистичного товариства): "На темному фоні сукні ще різкіше виділялась хвороблива блідість майже прозорого обличчя, – і лише великі розумні сірі очі, в яких світився розум, освітлювали це безкровне обличчя" [8, 295].

Мендель Розенбаум (бачився з письменницею восени 1901 року у Львові): "Якась чарівність була в цій невисокій, тендітній і хворобливій дівчині. Вона була граціозною, жвавою, рухливою, та не метушливою, з розумним обличчям, справляла враження серйозної людини. Коли вона простувала своїми дрібненькими швидкими крочками, підстрибуючи через хвору ногу <...>, – здавалось, що ось-ось вона розкриє свої легкі крила і полетить від нас" [див.: 2].

І погляд великого Поета на справжню, непізнану, невидиму для багатьох 28-річну Лесю Українку крізь призму її слова (стаття Івана Франка "Леся Українка"): "Рефлексія, ще не сміла, буде вертати дедалі все частіше, міцніше, поки своїм вогнем не перетопить усіх вражень. Усіх почувань авторки, поки *фізичне око і фізичне вухо не зробиться вповні органом її поетичної душі* (курсив мій. – Л.М.)" [11, 260].

З наближенням кінця земного життя вона поринала в нові виміри свого духовного світу, досягаючи позиції тієї, за Ч. Тейлором, "докорінної рефлексивності", що висуває на перший план "присутність для самих себе" [9, 180].

Ось як означав таку присутність Р.-М. Рільке в сьомій з "Дуїнських елегій":
Ніде світ не буде милішим, ніж усередині. Наше життя йде мінливо туди. Усе меншим і меншим
Лишається зовнішнє... [9, 640].

Друга фотомить (ІЛ. – Ф. 2. – Од. зб. 1424).

Схоже, ніби цієї миті, усвідомлюючи, що її фотографують, вона піднімає повіки. Та напіврозплющені очі повністю належать її особистісному існуванню. Вона немовби слухає і не наслухається сама себе. З відстороненого погляду струменить духовний зір. Її екзистенція всесильна, і вона до останку належить їй. Саме про такий стан за кілька місяців до смерті писав уже згадуваний Р.-М. Рільке в листі від 28 липня 1926 р. до М. Цветаєвої: “<...> сила тяжести, кажеться, создаёт новое отношение к ней, – я с детства не знал такой неподвижности души; но тогда мир был прочен и давил на того, кто подобно оторванному крылу – перышко за перышком – истекал в пустоту; теперь же тяжестью стал я сам, мир вокруг точно сон <...>” [7, 190].

Із “прозорої” постаті Дух заявляв про себе дивовижною енергією, ясною думкою, творчою наснагою. Спостерігаючи цей вражаючий контраст Духу і тіла, люди ділилися з нею цим своїм враженням.

Її лікар на віллі в Гелуані останнього року говорив: “Madame, vous devenez tout esprit” (Мадам, Ви **одухотворюєтеся повністю** (франц.) – Л. М.).

Звідти, з Гелуана, у листі до матері від 10 січня 1913 р. Леся Українка пише: “<...> Я найлегша з усіх тут живучих дам, і мене дразнять “невесомою”, “эфирною” та *spirituelle dans tous les sens*” (духовною в усіх сенсах (франц.) – Л. М.) [10, 428]. Вона цілком серйозно сприймала фізичні вияви духу, сама, очевидно, завважувала їх і добре знала: людей приваблювало, а точніше, дивувало те, що в її виразі не було “пригніченості” [10, 444]. Власне, і ваду серця, яке почало реагувати на будь-яке фізичне зусилля, письменниця пояснювала природно для себе: “<...> просто не треба бути такою *femme d’esprit*” (духовною жінкою (франц.) – Л. М.) [10, 429].

Людмила Старицька-Черняхівська побачила Лесю Українку у травні 1913 року в Києві: “<...> була зовсім прозора, тільки очі дивились так пильно, і в глибині їх чорних зірок наче проглядало ще щось, глибоке і мудре понад життя...” [8, 411].

Третя фотомить (Музей Лесі Українки в Києві. – КН–2394. – ФО–264).

Помітний поворот голови праворуч. Скорбні дуги навколо губ не ворухнулися, тільки очі широко й пильно поглянули в об’єктив, до нас... Але тільки на мить. І ніби завмерли у своїй пильності, тримаючи гострий, блискучий погляд. Та він так і не виринув із її внутрішнього буття, він зримо вимикається на наших очах. Вона віддаляється, не помічаючи ні фотографа, ні нас... На обличчі одночасно – шляхетність і внутрішня зібраність, утома і заспокоєння.

Втрачалася межа між присутністю на білому світі і зниканням. “Світ навколо неначе сон...”.

“<...> У тривких до життя людей таких очей не буває! Се очі з іншої країни...”.

Чи можемо (бодай в одному фрагменті) прояснити собі той духовний світ думок і візій, що висвітлився “сухим полиском” її пророчих очей, зафіксованих останньою фотомиттю?..

Знаємо, що за день до фотографування на вечорі, влаштованому на її честь у товаристві “Родина”, Леся Українка виголосила палку (і довгу!) промову (текст її невідомий) “на тему зростання української культури” (П. Коваленко) [8, 382], “про потребу єднання зісталіх товаришів” (Олена Пчілка) [8, 94]. Як бачимо з коротких зауважень слухачів, письменниці довелося востаннє продемонструвати, що вона не збиралась і під кінець життя відходити “від практичних культурних справ”. “Твердо і послідовно боронила Леся Українка гідність свого народу, до останнього дня була серед тих, хто невтомно і невсипучо розорював перелogi й обробляв культурну ниву” (І. Дзюба) [1, 38–39].

І як завжди, не залишала письменницю “сила, дужча за силу смерті”, – “квітка її творчості” (Л. Старицька-Черняхівська) [8, 412]. Саме в ці травневі дні визрівало оповідання з арабського життя. “Екбаль-ганем” почала писала вже в Кутаїсі в кінці травня 1913 р. (автограф твору незавершений). Мала зустріч з Орестом Івановичем Левицьким: “<...> багато толкувалися про вибір типів і ситуацій” для задуманого нею оповідання, що мало називатися “Молода пані Петруся любила” [8, 93].

Та рвався тоді на папір сюжет заповітний, що прозирав у вічність. Нам відомий він із короткого “конспекту”, записаного з голосу поетеси матір’ю. Текст починається словами: “На передмістю Александрії живе сім’я грецька...”. Показово, що зміст майбутньої віршованої драматичної поеми письменниця оповідала двічі: спочатку у травні 1913 року в Києві – видавцеві збірника “Арго”, а вдруге на початку липня – матері в Кутаїсі (хвора, лежачи в ліжку). “Отож вона говорила, а я писала з її слів <...>. Проказуючи, Леся дещо зміняла: місце дії, останні слова”, – читаємо примітку Олени Пчілки до першодруку цього тексту [8, 387].

За цим текстом і за його історією – така властива Лесі Українці цілісна картина творення. Імпульс від конкретного реального факту: тоді в Єгипті чула не раз,

що “в околицях Каїра, просто в піску, знаходять багато всяких давніх останків, між іншим і папірусів” [8, 387].

Знову перехід до світового сюжету. Давня еллінська наука, що проголошує: “Нема рабів божих”, – єсть і повинні бути люди, вільні “тілом і духом”. І раннє християнство, що вже набралось сили, з його нещадним фанатизмом. Наскрізний мотив її творчості – духовної свободи і несвободи: одне з “вічних “клятих питань” людства, без мучення якими немає великого поета” (І. Дзюба) [1, 6].

У найвищому реєстрі ця тема зливається із провідною: доля Слова, того “скарбу” в папірусах, тієї “великої мудрості”, яку діти вченого елліна Теокріта ховають від понищення “просто в пісок” пустелі. Текст задуманої поеми надзвичайно сконцентрований, проте він чітко передає гостре, болісне переживання, яке, безперечно, віддзеркалює останні філософські роздуми авторки. ... Чи припаде хтось у далекій далечині до “квіту” її душі? Чи порятує “ці найдорожчі писані речі” народ, що знемагає в неволі?.. Пристрасть зболеного від несвободи серця знову зродила нестримний гнів. “Перше хотіла закінчити прокляттям”, – згадувала Олена Пчілка.

Та ба, пошук істини – такий потужний і безперервний у всіх її драмах – спрацював і тут у процесі творення, залишивши свій надзвичайно значущий слід. “Ні, нехай “останнім акордом” буде молитва до Геліоса, – та й проказала ті слова, що стоять в кінці конспекту. – Отак і буде!” [8, 387].

“Обоє стають на коліна, припадають до землі, молять Геліоса. Може, настануть кращі часи. Може, колись хтось знайде ті скарби – і дознається великої мудрості: “Геліосе! Рятуй наші скарби! Тобі і золотій пустині доручаємо їх!”.

Геліос – у грецькій міфології бог сонця, що своєю стихійною силою дарує життя. Його, “всевидячого”, з палаючими очима, у сліпучому сьайві, з надзвичайної високості древні люди прикликали у свідки й месники [6, 271].

Так, поринаючи у глибини внутрішнього виміру (“неявного розуміння”), Леся Українка йшла до Абсолюту. Власне, за сюжетом то був такий близький її творчій уяві символ – осяйний бог еллінів... До нього й полетіло її молитовне найпекучіше прагнення.

“<...> На прикінцевому етапі пошуку себе – якщо пошук вивершується до кінця – душа віднаходить Бога” [9, 186].

З останніх фотокадрів духовний зір Лесі Українки випромінює саме це найвищої міри самопізнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюба І. У світі думки Лесі Українки. – Луцьк, 2006.
2. Дун О. Леся Українка и Мендель Розенбаум // Ленинабадская правда. – 1991. – 22 октябрия.
3. Квітка К. На роковини смерті Лесі // Леся Українка: Документи і матеріали. 1871–1970. – К., 1971.
4. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970.
5. Леся Українка: Сюжети з життя в ілюстраціях і документах. – К., 2001.
6. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т.– М., 1980. – Т. I.
7. Райнер Мария Рильке. Борис Пастернак. Марина Цветаева: Письма 1926 года. – М., 1989.
8. Спогади про Лесю Українку. – К., 1971.
9. Тейлор Ч. Джерела себе: Творення новочасної ідентичності. – К., 2005.
10. Українка Леся. Збір. творів: У 12 т.– К., 1979. – Т. 12.
11. Франко І. Збір. тв.: У 50 т.– К., 1981. – Т. 31.

Отримано 29.10.2009 р.

м. Київ